

معماری و کتیبه‌های مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین تهرانی

علی قنبریان / دانش‌آموخته پسادکتری فلسفه اخلاق، دانشکده معارف و اندیشه اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.*
ali.ghanbarian@alumni.ut.ac.ir

چکیده

یکی از مکان‌هایی که به‌خوبی بیان‌گر معماری و هنر دوران قاجار است، مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین تهرانی است. این مسجد و مدرسه در بازار بزرگ تهران قرار داشته و به‌همت امیرکبیر و شیخ عبدالحسین تهرانی ساخته شده است. هم‌اکنون نیز با گذشت بیش از ۱۵۰ سال از ساخت آن، کانونی برای تحصیل طلاب و تبلیغ فرهنگ اسلامی است. معماری و تزئینات مسجد و مدرسه بسیار زیبا و قابل توجه است و کتیبه‌های متعددی از دوران قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی در آن نصب شده است. علی‌رغم یادداشت‌های پراکنده و مقالات اندکی که به این امر پرداخته‌اند، کتیبه‌ها و معماری مسجد و حوزه شیخ عبدالحسین به‌طور کامل، بررسی نشده است و هنوز موارد و جزئیات مبهمی که نیاز به تحقیقات کتابخانه‌ای و به‌ویژه میدانی دارد، باقی است. در نوشتار حاضر، به تبیین و بررسی وضع و اسلوب و معماری مسجد و مدرسه پرداخته شده و کتیبه‌های آن خوانش شده است. روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی و پردازش اطلاعات، توصیفی تحلیلی می‌باشد. شیوه ارجاعات و استنادات، درون‌متنی APA است و در متن، از هفت مدرک (تصویر معماری و کتیبه) استفاده شده است.

کلیدواژه‌ها: مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین تهرانی، معماری، کتیبه، دوره قاجار، امیرکبیر.

The Architecture and Inscriptions of Sheikh Abdul Hussein Mosque and Seminary

Ali Ghanbarian / Postdoctorate in Moral Philosophy, Faculty of Islamic Studies and Thought, University of Tehran, Tehran, Iran.*

ali.ghanbarian@alumni.ut.ac.ir

Abstract

Sheikh Abdul Hussein Mosque and Seminary is a place that best exemplifies the architecture and art of the Qajar era. Amir Kabir and Sheikh Abdul Hussein Tehrani worked together to build this mosque and school in Tehran's Grand Bazaar. It remains a center for student education and promotion of Islamic culture even though it has been constructed for more than 150 years. The mosque and seminary's architecture and decorations are both stunning and noteworthy, with numerous inscriptions from the Qajar, Pahlavi, and Islamic revolution eras installed in them. Despite the scattered notes and few articles that have dealt with this matter, the inscriptions and architecture of the Sheikh Abdul Hussein Mosque and Seminary have not been fully investigated, and there are still some vague details that require libraries and especially field research. The mosque and seminary's status, style, and architecture are explained and examined in this article, and its inscriptions are examined. Descriptive and analytical methods are used to collect library and field information and process it. In the text, reference and citations are handled using the APA in-text method, and seven documents (architectural images and inscriptions) are utilized.

Keywords: Sheikh Abdul Hussein Mosque and Seminary, architecture, inscription, Qajar period, Amir Kabir.

مقدمه

یکی از نمونه‌های بارز هنر در هر عصر و دوره‌ای، معماری و تزئیناتی است که در بناها و ساختمان‌ها به کار رفته است. علاوه بر هنر معماری هر برهه‌ای، که نشان‌دهنده میزان رشد و بالندگی فرهنگ و تمدن آن دوره است، وجود سنگ‌نوشته‌ها و کتیبه‌های به کار رفته در اماکن، ارزش تاریخی داشته و حائز اهمیت است. یکی از بناهایی که در دوره قاجار (اوایل حکومت ناصرالدین شاه) قد برافراشته، مسجد و حوزه شیخ عبدالحسین تهرانی است. این مکان، توسط دو تن از رجال مهم و بلندپایه سیاسی و علمی آن دوره، یعنی امیرکبیر و شیخ عبدالحسین تهرانی، در مهم‌ترین منطقه تهران آن دوره، احداث شده است. خوشبختانه، علی‌رغم بهره‌برداری طلاب، دانشجویان، و مؤمنان، آسیب جدی و صدمه‌ای به معماری آن وارد نشده است. امیدواریم با همت مسئولان به‌ویژه سازمان میراث فرهنگی و اوقاف، این ذخیره ارزشمند که بیان‌گر تاریخ فرهنگ ایران اسلامی است، برای نسل‌های آینده باقی و پایدار بماند. در نوشتار حاضر در چهار بخش، به هنر به کار رفته در مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین تهرانی می‌پردازم:

۱. بانی و سازنده مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین.
۲. معماری مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین.
۳. بررسی کتیبه‌های مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین.
۴. کتیبه شاهزاده اعتضادالسلطنه.

۱. بانی و سازنده مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین

این مدرسه و مسجد را شیخ عبدالحسین تهرانی ملقب به شیخ‌العراقین (متوفای ۱۲۸۶ق) بنابر وصیت میرزا تقی‌خان امیرکبیر از ثلث ماترک او بنا کرد. شیخ عبدالحسین از روحانیون پاک‌دامن و مورد توجه امیرکبیر بوده است. وی در سال ۱۲۷۰ قمری پس از فاجعه قتل امیرکبیر که رابطه خاندان او با سلطنت قاجار گسست، از محل دوسوم ماترکی که بازماندگان امیر در تبریز در اختیارش نهاده بودند، مسجد و مدرسه‌ای را در بازار بزرگ تهران ساخت (آدمیت، ۱۳۶۲: ۳۴۳). اعتمادالسلطنه درباره شیخ عبدالحسین گوید: «مدرسه و مسجدی که از مال الوصایه امیر نظام اتابک اعظم میرزا تقی‌خان در تهران ساخته، دائر است و به اجتماع

افضل طلاب عامر، شکرالله مساعیه» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۱۸۸/۱-۱۸۹).

از آنجا که جوّ سیاسی آن زمان بر ضدّ امیرکبیر بود و امیر مخالفان و دشمنانی در بدنهٔ حکومت آن زمان داشت، مسجد و مدرسه به نام سازنده و ناظر آن، یعنی شیخ عبدالحسین تهرانی، نامیده شد. البته بعدها به علت عزاداری آذربایجانی هادر مسجد، مسجد شیخ عبدالحسین تهرانی رفته‌رفته به مسجد آذربایجانی‌ها تغییر نام داد. بنابراین، بانی مسجد و مدرسه، امیرکبیر بوده است، زیرا با هزینهٔ وی احداث شد و سازنده و ناظر آن، شیخ عبدالحسین تهرانی است. در کتاب *سیاست‌گران دوره قاجاریه*، راجع به نام این مسجد چنین می‌نویسد: مرحوم آقا سیدمحمد بهبهانی که از ملازمان شیخ عبدالحسین شیخ‌العراقین بود و در سنّ نود سالگی فوت شد، از قول مرحوم شیخ عبدالحسین حکایت می‌کرد که میرزا آقاخان صدر اعظم اصرار زیاد داشت که من این مسجد و مدرسه را به اسم او بکنم و یا لااقل اسم امیر را بر آن‌ها نگذارم. من هم برای رضای خاطر او، آن‌ها را به اسم خودم خواندم آن وقت میرزا آقاخان اصرار کرد مدرسه‌ای را که در کربلای معلّی وصل به در سلطانی نیز از ثلث میرزا تقی‌خان ساخته‌ام، به اسم او بکنم؛ برای اینکه از شرّ او خلاص بشوم، اسم آنجا را مدرسه صدر گذاشتم. در خاطرات حاجیه خانم علویه کرمانی (زنده در ۱۳۰۹ق) دربارهٔ مسجد و مدرسهٔ شیخ عبدالحسین آمده است:

«امروز که دوشنبه هشتم است، رفتم خانه شمس‌الملوک خانم روضه. آنجا که تمام شد، رفتیم مسجد آقا شیخ عبدالحسین به تماشای دسته ترک‌ها. قریب سی نفر روضه خواندند. بعد دسته ترک‌ها آمدند، سینه زدند. همه تجار ترک و غیره، علم و کتل هم دارند. بعد از ظهر آمدیم خانه شمس‌الملوک خانم، نهار خوردیم» (کرمانی، ۱۳۸۶: ۱۵۵-۱۵۶).

۲. معماری مسجد و مدرسهٔ شیخ عبدالحسین

۲-۱. مسجد شیخ عبدالحسین

یکی از ابنیهٔ تاریخی شهر تهران که تأثیر فرهنگی بسیاری گذارده، مسجد و حوزهٔ شیخ عبدالحسین تهرانی شیخ‌العراقین می‌باشد. مسجد و مدرسه از کاشی‌کاری‌های عالی دوره قاجاریه (ناصرالدین شاه) بهره بسیار دارد. مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین، در بازار بزرگ تهران بازار کفاش‌ها مقابل ضلع غربی امامزاده زید است. مسجد شیخ عبدالحسین خوش‌طرح است و مشتمل بر مقصوره و گنبد و دو منارهٔ کوچک در ضلع جنوبی و طاق‌نماهای متناسب

کوچک در جوانب دیگر. دارای دو شبستان است یکی شبستان گرم‌خانه و دیگری شبستان پشت قبله، این شبستان‌ها به‌ویژه شبستان گرم‌خانه که در ضلع شرقی قرار دارد، مزین به مصقلی‌های کاشی آجر و از طرح‌های ممتاز هنرمندان دوران قاجار است. حاشیه زیلوهای شبستان زمستانی حاوی تاریخ ۱۲۷۸ق و کتیبه شبستان بزرگ جنوبی و محراب آن دارای تاریخ ۱۲۸۵ق است. کتیبه کاشی خشتی سر در مسجد است که می‌رساند بنای مسجد در سال ۱۲۷۰ق از محلّ ثلث مرحوم میرزا تقی‌خان امیرنظام و به سعی شیخ عبدالحسین اتمام پذیرفته است. بر بالای سردر ورودی مسجد کتیبه شامل آیه مبارکه «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ» (توبه: ۱۸/۹) نصب شده است. در کتیبه سر در علاوه بر آیه قران و نام امیرکبیر و شیخ عبدالحسین، نام قولر آقاسی و تاریخ ۱۲۷۰ نیز ذکر شده است (dane- و beta.jasjoo.com و shju.ir).

تاریخ تعمیر دیگری در سر در ثبت شده که تاریخ آن سال ۱۳۶۳ق است: «در غره شهر محرم‌الحرام تعمیر شد به تاریخ ۱۳۶۳. السلطان بن السلطان ناصرالدین شاه قاجار اخذالله‌ملکه و سلطانه».

ناگفته نماند، در جنوب مسجد، شاهزاده علی‌قلی میرزا اعتضادالسلطنه پسر فتحعلی شاه در ۱۲۹۸ق منزل داشت. منزل شاهزاده اعتضادالسلطنه دری به شبستان مسجد شیخ عبدالحسین داشت و بعد نیز به شاهزاده عبدالصمد میرزا عزالدوله، برادر ناصرالدین شاه تعلق گرفت. در سال‌های اخیر، تخریب شده و تیمچه‌های سه‌گانه رحیمیه به جای آن ساخته شد که مرکز فروش فرش است. جلوه‌های معماری مسجد شیخ عبدالحسین که در میان مساجد تهران قدمت دارد. در تاریخ ۱۱ بهمن ۱۳۳۴ با شماره ۴۱۳ در فهرست آثار تاریخی ایران به ثبت رسید.

۲-۲. مدرسه شیخ عبدالحسین

در غرب مسجد شیخ عبدالحسین، مدرسه قدیمی علوم دینی با وسعتی نسبتاً زیاد با همین نام قرار دارد که صحن آن به‌شیوه چهارایوانی ترتیب یافته و اتاق‌ها و غرفه‌های محل سکونت طلاب را در اطراف صحن ترتیب داده‌اند. منبت بسیار عالی و ممتاز و کاشی‌کاری خشتی هفت‌رنگ خوش‌طرح و زیبایی سر در مدرسه شیخ عبدالحسین از آثار هنری قابل توجه سده سیزدهم قمری به شمار می‌رود (بامداد، ۱۳۴۷: ۲/۲۴۴؛ به نقل از شهیدی،

سرگذشت تهران، ۱۲۹-۱۳۰).

ساختمان مدرسه شیخ عبدالحسین که هم‌زمان با مسجد ساخته شده است تا حدود زیادی وضع و اسلوب زمان گذشته خود را حفظ نموده است، همچنین کاشی‌کاری معرف و گره‌کاری برخی از پشت بگله‌ای طاق نماهای داخلی که متعلق به زمان ساختمان مدرسه است، بی‌نهایت زیبا و ارزنده می‌باشد.

مدرسه دارای سردر کاشی‌کاری بسیار زیبایی است که بر اساس نوشته‌های آن به تصدی آقا یوسف در کارخانه استاد محمدقلی شیرازی به سال ۱۲۸۱ ق ساخته شده است. در منبت ارزشمندی نیز وجود دارد که اثر استاد نوروز تهرانی در تاریخ ۱۲۷۹ ق است.

سردر مدرسه و گوشواره‌های طرفین آن قدیمی و مزین به مقرنس گچ‌بری و کاشی معرق است، در چوبی مدرسه که دارای کنده‌کاری برجسته و کتیبه‌ای به خط نستعلیق می‌باشد از نمونه‌های ممتاز نجاری قرن سیزدهم قمری به شمار می‌رود (ghatareh.com). مطابق کتیبه‌هایی که با خط نستعلیق و به‌صورت برجسته نوشته شده، این در به سال ۱۲۷۹ ق به فرمایش آقا یوسف و به‌وسیله استاد نوروز تهرانی ساخته شده است. دو بیت شعر بر کتیبه مدرسه به‌طرز بسیار زیبایی منبت‌کاری شده است:

الاهی تا در رحمت گشوده ز آسمان باشد / شده چون حجت‌الاسلام شیخ عبدالحسین بانی
گشاده این در عالی بر این عالی مکان باشد / جزای این عمل وی را بهشت جاودان باشد
این مدرسه به سبک مدرسه مروی تهران (تأسیس ۱۲۳۱ قمری) و مدرسه امام خمینی (ره) (فتحعلی شاه) کاشان و مدرسه فیضیه قم می‌باشد که دارای چهار ایوان بوده و دور تا دور حوزة حجره‌هایی جهت اسکان طلاب می‌باشد و حیاط و حوض در وسط قرار گرفته است. از آنجا که مسجد و مدرسه مروی در بازار ناصر خسرو در شهر تهران و در نزدیکی مسجد و حوزة شیخ عبدالحسین قرار گرفته است، به احتمال در ساخت مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین، از آن‌الگو برداری شده است.

از متولیان این مدرسه مرحوم آیت‌الله سیدهادی خسروشاهی و آیت‌الله سیدباقر خسروشاهی دام‌طلبه می‌باشند که برای رونق و آسایش طلاب علوم دینی، فعالیت‌های لازم و بایسته‌ای انجام داده‌اند که از آن جمله می‌توان به ساخت کتابخانه امام صادق (ع) اشاره کرد (قنبریان، ۱۳۹۳: ۲۶).

در سابق، از مدرسه شیخ عبدالحسین به مسجد راه داشت، اما در حال حاضر، راه ارتباطی

آن دو به‌وسیله در آهنینی مسدود شده است و هم‌اکنون ارتباطی بین آن دو وجود ندارد و امورات و برنامه‌های مسجد در دست کسبه بازار است و مسجدی توسط حضرت آیت‌الله سیدهادی خسروشاهی در سال ۱۳۶۸ ش برای اقامه نماز طلاب در حیاط مدرسه احداث گردید.

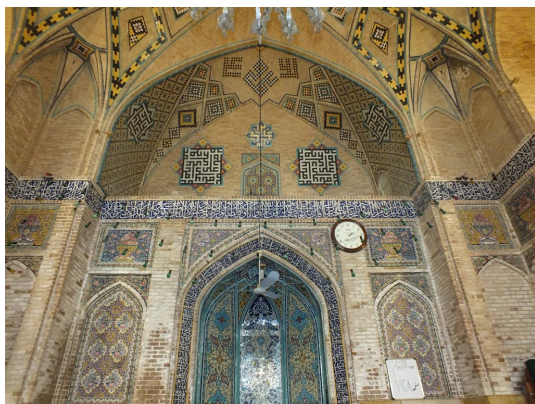

تصویر ۱: نقش کاسه
بشقاب مسجد و مدرسه
شیخ عبدالحسین،
(بمانیان، مؤمنی و
سلطان‌زاده، ۱۳۹۰: ۴۵)

تصویر ۲: نمای بیرونی
مسجد شیخ عبدالحسین

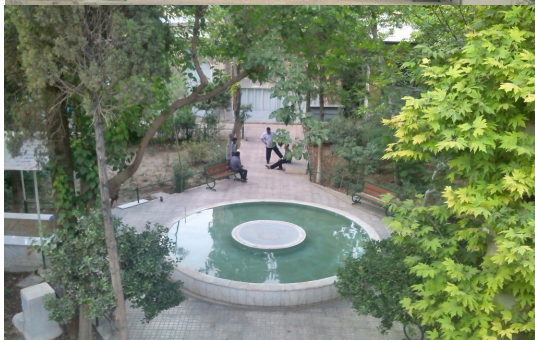

تصویر ۳: نمای درونی مسجد شیخ
عبدالحسین

تصویر ۴: ایوان شرقی مدرسه شیخ
عبدالحسین تهرانی

تصویر ۵: حیاط مدرسه شیخ
عبدالحسین تهرانی

۳. بررسی کتیبه‌های مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین

کتیبه‌ها و کاشی‌هایی در مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین نصب شده است که دلالت دارد بر اینکه تاریخ اتمام شبستان، حیاط، اتاق‌ها و... متفاوت بوده است و همگی در تاریخ یکسانی به اتمام نرسیده است. تاریخ‌هایی که در کتیبه‌ها آمده، عبارت‌اند از:

مورد اول: بعد از در ورودی اصلی مدرسه: در کتیبه‌ای که در سمت چپ وجود دارد، نوشته شده است: «به سعی و اهتمام سر کار صاحب معظم آقا یوسف ۱۲۸۱». یعنی پنج سال قبل از وفات شیخ عبدالحسین. سال ۱۲۸۱ را به گاه‌شمار قمری در نظر می‌گیریم؛ نه گاه‌شمار خورشیدی، زیرا در دوره قاجار، گاه‌شمار قمری رواج داشته است و گاه‌شمار خورشیدی در ۱۱ فروردین ۱۳۰۴ به تصویب مجلس شورای ملی رسید. مدرسه دارای سردر کاشی‌کاری بسیار زیبایی است که براساس نوشته‌های آن به تصدی آقا یوسف در کارخانه استاد محمدقلی شیرازی به سال ۱۲۸۱ ق ساخته شده است.

مورد دوم: در منبت ارزشمند قدیمی در حوزه وجود دارد که به خاطر قدمت آن، روی در را شیشه گرفته و آن را به دیوار متصل کرده‌اند؛ به طوری که پشت در قابل مشاهده نمی‌باشد، اما بر روی در که قابل رؤیت است کتیبه‌هایی با خط نستعلیق و به صورت برجسته نوشته شده: «قال النبی ﷺ: «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيٌّ بَابُهَا» ۱۲۷۹ به فرمایش آقا یوسف عمل استاد صورت اتمام پذیرفت نوروز طهرانی ۱۲۷۹»؛ هفت سال بعد از این تاریخ، شیخ‌العراقین از دنیا رفته است.

منبع حدیث: «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيٌّ بَابُهَا». (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۳۴۵).

مورد سوم: آقای سیدهدادی قدس حسینی از هیئت امنای مسجد شیخ عبدالحسین است و نقل می‌کند که: «والدش از سال ۱۳۱۸ ش در مسجد آذربایجانی‌ها خدمت کرده است. مسجد زمستانه ۱۲۸۵ شمسی احداث گردید که الان هم مراسمات مذهبی در آنجا برقرار است و مسجد تابستانه در ۱۲۵۲ شمسی. البته محرابی که داخل آن است در سال ۱۳۹۵ توسط مرحوم اسکویی تجدید بنا شده است» (قنبریان، ۱۳۹۴).

مورد چهارم: سر در مسجد شیخ عبدالحسین نوشته شده است: «در غره شهر محرم الحرام تعمیر شد به تاریخ ۱۳۶۳. السلطان بن السلطان ناصرالدین شاه قاجار اخلاصاً لملکه و سلطانه» (ghatreh.com).

مورد پنجم: این مسجد دارای دو شبستان، یکی شبستان گرم‌خانه و دیگری شبستانی پشت به قبله است. بر بالای سردر ورودی مسجد کتیبه قرآنی شامل آیه مبارکه «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ» (توبه: ۱۸/۹) به خط ثلث به خشت کاشی لاجوردی نگاشته شده است و در انتهای کتیبه مزبور، این عبارت دیده می‌شود: «رقم حسین قولر آقاسی و ثلث مرحوم میرزا تقی خانی امیر نظام و به سعی مرحوم آشیش عبدالحسین اتمام پذیرفت، سنه ۱۲۷۰».

مورد ششم: حاشیه زیلوهای شبستان زمستانی حاوی تاریخ ۱۲۷۸ ق و کتیبه شبستان بزرگ جنوبی و محراب آن دارای تاریخ ۱۲۸۵ ق است: «قد تم فی شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۸۵».

مورد هفتم: کتیبه داخل حوزه: «به همت حضرت آیت‌الله خسروشاهی این بنا در تاریخ ۱۳۶۸ و ۱۳۶۹ شمسی تجدید بنا گردید».

حوزه علمیه شیخ عبدالحسین بعد از قتل امیرکبیر و توسط مرحوم شیخ عبدالحسین معروف به شیخ‌العراقین ساخته شده است و با توجه به اینکه قتل امیرکبیر در سال ۱۲۶۸ ق و مرگ شیخ عبدالحسین در سال ۱۲۸۶ ق بوده است، می‌توان گفت که مدرسه بین دو تاریخ مذکور ساخته شده است.

دو دسته کتیبه وجود دارد؛ کتیبه‌هایی که تاریخ آن‌ها قبل از وفات شیخ‌العراقین است و کتیبه‌هایی که به بعد از وفات تعلق دارند.

الف. کتیبه‌های قبل از وفات: ۱۲۵۲ ق، ۱۲۷۰ ق، ۱۲۷۸ ق، ۱۲۷۹ ق، ۱۲۸۱ ق، ۱۲۸۵ ق.

ب. کتیبه‌های بعد از وفات: ۱۳۶۳ ق، ۱۳۹۵ ق، ۱۳۶۸ ش.

با دقت در کتیبه‌ها متوجه می‌شویم که بعد از قتل امیرکبیر، شیخ عبدالحسین طبق وصیت اقدام به احداث مسجد و مدرسه کرده است، اما قسمت‌های مختلف مسجد و مدرسه در سال‌های متفاوتی ساخته شده است، زیرا که پروژه عظیمی بوده و مشکلاتی مانند خرید زمین‌های اطراف وجود داشته است و از طرفی، شیخ عبدالحسین به‌عنوان نماینده ناصرالدین شاه جهت بازسازی عتبات عالیات در ۱۰ سال (تقریباً) پایانی عمر به عراق رفته بود.

کتیبه‌هایی هم که متعلق به بعد از وفات شیخ عبدالحسین است، مربوط به بازسازی و ساخت و سازهای جدید است که با صلاح‌دید متولیان جدید صورت گرفته است؛ مانند

ساختن مسجدی جدید در داخل حوزه شیخ عبدالحسین. این مسجد در سال ۱۳۶۸ ش توسط آیت‌الله سیدهادی خسروشاهی جهت اقامه نماز طلاب احداث گردید.

۴. کتیبه شاهزاده اعتضادالسلطنه

وقتی زمین‌ها و خانه‌های اطراف در اختیار مسجد قرار می‌گیرد و اساس آن برپا می‌گردد، محلّ محراب شبستان آن باقی می‌ماند که جزو ملک شاهزاده اعتضادالسلطنه و شراب‌خانه او بوده است (old.hawzahnews.ir). او حاضر به فروش نمی‌شود. برخی گویند که خانه فوق را امیرکبیر به اعتضادالسلطنه بخشیده بود (مکی، ۱۳۶۴: ۵۵۸-۵۵۹). چون مسجد ناقص و بی‌محراب می‌ماند، شیخ واسطه‌هایی با پول و وعده نوید آخرت و مثل آن، روانه خانه شاهزاده می‌نماید و شاهزاده پیغام می‌دهد. شیخ او را به حال خود گذارد و چون تأثیر نمی‌کند، یکی را جواب می‌دهد به شیخ بگوید شرابخانه جای سجده‌گاه معبود نمی‌تواند شد و به دیگری که چنان مکان ناپاکی محل سجود امثال شما پاکان نباید گردد و به آن دگری این بیت:

تو و تسبیح و مصلا و ره زهد و ورع/ من و میخانه و ناقوس و ره دیر و کنشت

را پیام می‌فرستد تا عاقبت که شیخ مجبور شده خود نزد شاهزاده می‌رود.

در ملاقات نیز سخن به درازا کشیده می‌شود تا آنجا که شیخ متوسل به حيله سخن بر مزاج مستمع گفتن گردیده، می‌گوید سعادت و شقاوت اکتسابی نبوده، بلکه از الست بر تارک پیشانی موجودات نقش شده است و باشد که میخانه تو نیز از این گونه سعادت‌مندان بوده باشد که شاهزاده شادمان گشته آن را بلاعوض تفویض می‌کند، اما به این شرط که چون محراب تمام شود، این بیت را در کاشی یا سنگ نقش و به پیشانی محراب نصب کنند.

ببین شرافت میخانه مرا ای شیخ / که
چون خراب شود خانه خدا گردد
و شیخ از آنجا که یکی از شرائط
ساختمان مسجد، رضایت مالکان اولیه
آن می‌باشد، پذیرفته و عمل می‌کند
(شهری‌باف، ۱۳۸۳: ۳۸/۲-۳۹).

تصویر ۶: کتیبه سر در مسجد شیخ
عبدالحسین

تصویر ۷: کتیبه سر در مسجد شیخ عبدالحسین

نتیجه

معماری به‌کاررفته در مسجد و حوزه شیخ عبدالحسین تهرانی، متناسب با فرهنگ ایرانی و اسلامی است. آیات قرآن و روایات متعددی در کاشی‌ها و سردرها، نگاشته شده است. وجود حیاط بزرگ در مدرسه و حجره‌های دورتا دور آن، مکان مناسبی را برای تحصیل دانشجویان و طلاب به‌وجود آورده است. مصالح به‌کاررفته در اتاق‌ها و حجره‌ها و حالت ایوانی سقف آن‌ها، برای جلوگیری از گرمای طاقت‌فرسای تابستان بسیار مفید و مناسب است. از کتیبه‌های نصب شده در مسجد و مدرسه شیخ عبدالحسین دانسته می‌شود که ساخت آن دو، تقریباً ۱۰ سال زمان برده است و بعد از آن در دوره قاجار، پهلوی اول و دوم و انقلاب اسلامی، تعمیراتی صورت گرفته است.

منابع

قرآن کریم.

- آدمیت، فریدون. (۱۳۶۲). *امیرکبیر و ایران*. تهران: خوارزمی. چ هفتم.
- ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمدبن علی. (۱۳۶۲). *الخصال*. قم: جامعه مدرسین. چ اول.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی. (۱۳۷۴). *چهل سال تاریخ ایران*. تحقیق و تصحیح ایرج افشار. تهران: اساطیر. چ دوم.
- بامداد، مهدی. (۱۳۴۷). *شرح حال رجال ایران*. تهران: کتابفروشی زوار.
- بمانیان، محمدرضا؛ مؤمنی، کورش و سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۰). «بررسی نوآوری و تحولات تزئینات و نقوش کاشی‌کاری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار». *نگره*. (۱۸). ۴۷-۳۵.

پایگاه اطلاع‌رسانی دانشجو: daneshju.ir.

پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه نیوز: old.hawzahnews.ir.

شهری باف، جعفر. (۱۳۸۳). تهران قدیم. تهران: معین. چ چهارم.

شهیدی، حسین. (۱۳۸۳). سرگذشت تهران. تهران: راه مانا. چ اول.

قنبریان، علی. (۱۳۹۳). پاسخ تهرانی به داماد (مکاتبه‌ای فقهی بین سیدصالح داماد عرب تهرانی و شیخ‌العراقین). تهران: صبا. چ اول.

قنبریان، علی. (۱۳۹۴). مصاحبه با سیده‌های قدس حسینی. ۱۳۹۴/۰۲/۰۳.

کرمانی، علویه. (۱۳۸۶). روزنامه سفر حج عتبات عالیات و دربار ناصری. تحقیق و تصحیح رسول جعفریان. قم: مورخ. چ اول.

مکی، حسین. (۱۳۶۴). زندگانی میرزا تقی‌خان امیرکبیر، بازار بین‌الحرمین. تهران: ایران، چاپخانه محمدعلی علمی. چ هفتم.